

Vári András

Félprofik, parciális polgárok, egészen úriemberek?

*A professzionalizációs folyamat útjai és kutatási alternatívái
a 19. századi Európában*

A címben fölvetett ironikus címkézések valóság alapját keressük az alábbiakban,¹ s ezzel együtt a professzionalizáció fogalmát igyekszünk alkalmazhatóbbá tenni a társadalomtörténet számára. A javaslat magva az, hogy „klasszikus”-nak számító, sikeresen professzionalizálódott csoportok mellett másokat is lehetne vizsgálni, ám e befejezetlen formákat, ahol a szakmások sikere felemásnak tűnik, érdemes más korabeli emancipációs folyamatokkal kombinálva tekinteni. Ez egyben erősebben visszaköti az eljárást az adott történeti kontextushoz, historizálja is azt.

A professzionalizációs folyamat történetének ábrázolásai a német, az osztrák vagy a magyar szakirodalomban gyakran valamilyen hiány, félsiker vagy kudarc elbeszéléseivé válnak, szerintem indokolatlanul. Ebben van némi része a két világháborúban is legyőzött országok történetírásában kialakult sajátos diskurzusnak arról, hogy e társadalmak mely állítólagos torzulásai vezettek egyrészt a politikai-állami szervezet elfajulásához – beleértve a náci diktatúrát –, másrészt a két hatalmas vereséghez. Ezek a *Sonderweg*-tézisek különféle változatai, amelyek a győztesek szellemi gyámsága alá helyezett országokban jelentek meg, ám az utóbbi húsz évben folyamatosan szorulnak vissza a tudományból a politikai beszédmódba. A professzionalizáció ilyen negatív ábrázolásaiban a főntényezőnél még nagyobb szerepe van a társadalomtörténet vonzódásának a zártnak tűnő modellekhez, különösen, ha a szociológia vagy a közgazdaságtan adja őket. Éppen ezért érdemes lesz röviden földézni a professzionalizáció mint társadalomtörténeti modell egyes értelmezéseit,² hiszen árulkodó, hogy ki mit vesz inkább vagy kevésbé figyelembe.³

Le kell szögezni, hogy a hatalmas irodalom módszeres áttekintése helyett csak esszé jellegű fölvetéseket tudok tenni a nyugat- és a közép-európai fejlődésből vett példák kapcsán, Dél-Európa figyelmen kívül hagyásával. E bevezető sorokban pedig meg kell vallanom személyes, családi érintettségem is. Nagyapám 1945 után, egy igen rendszerető, szabályt szívesen alkotó korszakban „áll. vizsg. fogász” fölrást tettethetett neve alá a kapualji fehér zománcablára. Vagyis

¹ A félprofi eredetije a „semiprofessional”, lásd Etzioni (ed.) 1969.

² A problémátörténetről: Keller 2010: 18–30.

³ A témáról szóló áttekintések: Rüschmayer 1980; Siegrist 1988; McClelland 1991.

az addig „fusizó” fogtechnikusból egy átmeneti könnyítést biztosító rendelkezés során fogorvos lett – az egyetemi tanulmányok sokéves nyúge nélkül. Ezzel témánknál is vagyunk.

VAN-E A SIKERES PROFESSZIONALIZÁCIÓNAK MODELLJE?

A professzionalizáció eredeti modellje szociológiai, Amerikában találták ki, és egy sikeres pályát rögzített. Klasszikus megfogalmazását ebben a fázisban Talcott Parsons adta.⁴ E modellt ugyanakkor már a hatvanas években elkezdtek térben és időben távolítani az amerikai gyökereitől. A távolabbi perspektívában szembe-
szökővé vált, hogy többféle professzionalizáció lehetséges. Innen a kérdés: van-e sikeres és sikertelen, jobb és rosszabb professzionalizáció? Úgy tűnik, kell, hogy legyen. Az idevágó irodalom elég egyértelműen definiál egy modellt, amit úgy is tekinthetünk, mint egy pályát, amit a professzionalizálódó rétegeknek be kell futniuk. Ezen a pályán már a választott metafora szerint is nyilvánvaló, hogy lesznek élen járók, lemaradók és olyanok is, akik el sem érnek a célhoz.

Harold Wilensky tömör összefoglalása meghatározza a szakértelmiség fogalmát:

„Mind a laikus közönség, mind maguknak a professzionális csoportoknak gondolkodásában két megkülönböztető kritérium tűnik elő: (1) A szakértelmiségi (professional) munkája technikai jellegű, hosszabb, előírt képzésben megszerzett, rendszerezett tudáson illetve doktrínán alapul. (2) A szakértelmiségi a szakmai (professional) normák betartásával tevékenykedik.”⁵

Az utóbbi értékrendet a szerző „*service ideal*” meghatározással is illeti, aminek az a lényege, hogy a *professional* nem egyszerűen kompetens és jó minőségű munkát végez, de minden vonatkozásban megrendelője érdekeit tartja szem előtt, nem pedig a saját hasznát.

Wilensky megpróbálja megmutatni, hogy ez a törekvés csak egyes csoportoknak sikerülhetett, korántsem mindenkinek. A folyamat célját a választott metafora pontszerűnek láttatja, a valóságban azonban a különböző rétegek különböző utakon különböző végállapotokat értek el. Szerintünk csak annyi hasonlóság van csak köztük, amennyire az eltérő természetes tájból kimetszett, egyéni formájú golfpályák is mind ugyanannak a játéknak a színterei. De a versenyzők, nos, azok egyszerűen nem ugyanazon a pályán mennek végig.

Wilensky az a szerző, aki a legkevesebb ismertető jegyet, csak az említett kettőt – képzettség és értékrend – tartja a professzionalizációs modell alkotóelemének. A téma többi klasszikusa ennél többet, általában hat-nyolc ismérvet vesz

⁴ Parsons 1968.

⁵ Wilensky 1964: 138.

föl, amit akár táblázatba is lehet foglalni.⁶ Ha viszont több eleme van a definíciónak, egyből fölmerül a kérdés, hogyan minősíthető egy olyan folyamat, amely a kritériumkészletből például csak annak felét mutatja, míg az ismérvek másik fele nem jellemző, nem lelhető fel a vizsgált folyamatban. Minél több a kritérium, annál több a variáció, és azt a lehetőséget még nem is mérlegeltük, hogy az ismérvek egymást is helyettesíthetik. Ha az adott időben és térben zajló folyamatban, például nagyon pregnáns az *A* ismérv, de hiányzik a *B*, akkor az egyiket a másik helyett is számba lehet venni, mintegy kiváltani általa. Kézenfekvő, hogy az eltérő társadalmakban végbemenő professzionalizációs folyamatoknak az így fölfogott, igen széles variációs skálája éppen azt a helyzetet jeleníti meg, mint az eltérő pályákon eltérő eredményekkel golfozó szereplők.

Természetesen Wilenskynek jó oka volt rá, hogy ilyen szűkre szabta a definícióját: ő lehatárolni akart, megpróbálta korlátozni a „professional” jelző, illetve kifejezés parttalan használatát. Nem stiláris kérdést látott a folyamatban, hanem a „szakmaiságukat” előtérbe tolok kísérletét az érvényesülésre, tegyük hozzá jogosan. A probléma ma is élő – naponta hallhatjuk egy vagy más szakma, például egy disc-jockey panaszait a rádióban, hogy a diszkó munkások „szakmai minőségét” emelni kellene, és az ocsút a tiszta szemtől, a „képzett” DJ-t (vagy akárki mást) a mezei kontártól a megfelelően szervezett állami képzés lenne hivatott elválasztani.

Wilensky kritériumait érvényesnek lehet elfogadni, hiszen azok a professzionális csoport lényegi jellemzői. Eltekintünk attól, hogy a formalizált technikai tudás és a szolgálat ideálja, mint megjegyztük, további tényezőkre bonthatók le, illetve más ismérveket is melléjük lehet tenni. Ám még így is szemet szúr, hogy a Wilensky által fölvázolt professzionalizációs folyamat egyes állomásai, de főképpen annak két végpontja között igen hosszú idő telik el. A történésznek ez fontos szempont, hiszen hogyan minősítsük az éppen átmenettel bajlódó csoportok tömegeit kialakulásuk folyamatának száz-kétszáz évében?

Az is megfontolandó, hogy ott, ahol Wilensky és társai meghúzták a határokat, nem kellene-e a kint rekedt, de szakmaiságukat rendületlenül bizonygató csoportokat valamilyen módon tovább tagolni, például aszerint, hogy van-e valami realitása a professzionalizációs projektjüknek, vagy hangoztatott igényeik tisztán csak a nagyotmondás körébe tartoznak-e. A kint rekedtek potenciális fejlődőképessége mellett azt is tekintetbe kellene venni, hogy a szociológusok által – kritériumaik alapján – már professzionálisnak tekintett csoportok között is vannak viszonylag gyengébb helyzetűek. Az ilyeneknél az intézményes alapok például nem mindig védenek eléggé a betolakodó kontároktól, akik nem tisztelik a professzionális elkülönülést. Ez a helyzet például akkor, ha az álláspiacra az

⁶ Az angolszász szociológia klasszikusai által alkalmazott ismérvek táblázatos összefoglalását lásd: McClelland 1985: 247. Az ismérvek – zárójelben föltüntetve, hogy hányan vették föl őket: felsőfokú szakképzés (8), altruizmus, illetve a szolgálat etikája (7), viselkedési kódex (6), autonómia (6), törekvés piaci monopóliumra (6), presztízs (5), vizsgarendszer (4), gazdasági különállás (4), karrierlétra (3).

egyébként meglévő, sőt, kötelező névjegyzék, vizsga- vagy diplomakövetelmény ellenére tömegével jelennek meg, és kapnak alkalmazást a vizsgát nem tettek, illetve a diplomanélküliek. Az állásmonopólium megsértése a professzionalizációs projekt legfájóbb sérelme, de lehetnek más, hasonló kudarcok is.

Értelmes lenne tehát félig professzionalizálódott csoportokról beszélni? Megvilágítaná ez azok útját, akik az élenjárókat követik? Vagy a „félprofi” csoportok lényegüket illetően nem is különböznek a legsikeresebbektől, csak időbeli késétségük orientálja a társadalomtörténész figyelmét és éppen ez a történelmi figyelem rajzolja ki élesebben a különbségeket? Segíti az alapmodell differenciálása, szétbontása a történelmi valósághoz való jobb illeszkedést?

A PROFESSZIONALIZÁCIÓ IDŐRENDJE: A „FÉLPROFIK” MEGKÉSETTSÉGE VAGY BEFEJEZETLENSÉGE

Wilensky maga is ad egy menetrendet, amihez hasonló a legtöbb ilyen elemzésben szerepel. Ebben az első lépés az adott szakma teljes időben űzött kenyérkeresetként való kialakulása, a második lépés a formális szakmai képzőintézmények létrejötte, a harmadik a helyes és helytelen tudásanyagokat, valamint a szakembereket és kontárokat szétválogató, utóbbiakat üldöző össznemzeti szakmai szövetségek megszervezése. (Utóbbi kettő némileg egymásba csúszhat, vagy akár a sorrendjük is fölcserélődhet.) A negyedik lépés az így körülhatárolt tudást alkalmazó, a szakmát gyakorló csoport szakértelmét tanúsító címek és diplomák állami elismerése, a jogosulatlan címhasználatok büntetése, végül pedig az állami támogatás az adott szakma állásainak monopolizálásához és a kontárok üldözéséhez.⁷

Nyilvánvaló, hogy ezen a hosszú akadálypályán többen is elakadhatnak félúton: vagyis érdemes elkülöníteni a csak félig sikeres professzionalizációs stratégiákat és a félig professzionalizálódott csoportokat. A „félig sikereseknek” van valamennyi reális esélyük, hogy tevékenységüket és annak kontextusát a professzionalizáció modellje szerint alakítsák tovább. Ez a helyzeti sajátosság önmagában is értelmessé teszi e csoportok megkülönböztetését.

Az is föltehető ugyanakkor, hogy vagy magához ehhez a vállalkozáshoz, vagy az eredmény folyamatos védelméhez olyan további segítség, érv, erőforrás is szükséges, amely a szociológusok által a professzionalizáció klasszikus eseteire kialakított modellben nem szerepel. A félig sikerült professzionalizációjú csoportok helyzeti sajátosságainak számbavételén túl tehát kínálkozik a lehetőség, hogy talán éppen ezeknek az intézményesülési, szakmásodási segéderőknek, pótlólagos forrásoknak az alapján is meghatározhatóak lehetnek típusok. Nemcsak helyzetük, de az itt alkalmazott stratégiák alapján is nevezhetnénk e történéseket félig sikerült professzionalizációs folyamatoknak, résztvevőiket pedig némi iróniával „félprofiknak”. Tekintsük át először a megkésettség tényeit! Hasonlítsuk

⁷ Wilensky 1964: 142–145.

össze azt a pozíciót, ahová eljutottak az – ügyvédek mellett – legsikeresebb csoport tagjai, az orvosok, azzal az állapottal, amit két másik csoport, a mérnökök és a gazdaszok értek el 1914–1920 körül!

Wilensky felsorolásában az orvosok, legalábbis az ő amerikai történetében, mindenkit megelőznek a professzionalizációban. Már 1700 körül képes eltartani a foglalkozás a gyakorlóját. 1765-ben megalakul az első szakképző iskola, 1779-ben az első egyetemi orvosi képzés és már 1778 előtt elfogadják az első állami engedélyezési törvényt, 1847-ben pedig országos szakmai egyesületük alakul.⁸ A kontinentális európai történeti kontextusban is megszoktuk, hogy az orvosképzés egyetemi szinten zajlik a középkor óta, továbbá azt is emlegetjük, hogy legkésőbb a felvilágosult abszolutizmus – nálunk például 1770-ben *Generale Normativum in Rei Sanitatis* keretében – átfogóan szabályozza az orvosi hivatás gyakorlását.⁹ A képzőintézmények és az állami regisztráció korai megszervezése alapján az orvosok professzionálódásának kezdeteit a 18. századra szoktuk tenni. Az orvosokkal, mint etalonnal szemben tehát nézzünk két olyan csoportot, akik megkésett, illetve befejezetlen professzionalizációs fejlődésük miatt a félprofik csoportjába sorolhatók.

A mérnöki professzionalizáció korán indult, de lassan ért célba. Igaz, hogy a 18–19. század fordulóján Közép-Európában is létrejöttek műszaki szakképzést nyújtó tanintézetek,¹⁰ ám ezektől az állami műszaki hivatalnokokat képező intézetektől eltekintve a mérnökképzés csak lassan bontakozott ki a céhes formákból, illetve a városi kézműves réteg által látogatott ipariskolák kereteiből. A mérnökök túlnyomó része minden bizonnyal a 19. század közepéig nem kapott formális szakképzést. Nálunk az *Institutum Geometricum* 1782-es megalapításakor ugyan azt a cél tűzte ki, hogy minden állami-megyei állásba szakképzett mérnök kerüljön, de az alacsony hallgatói létszámokat tekintve ez nem igen sikerülhetett. A hallgatói névsorokat és a megyei tisztikarokat összehasonlítva nyilvánvaló, hogy 1800–1810 körül a megyei mérnökök egy része a közéletben sem járt az *Institutumnak*.¹¹ Ráadásul az *Institutum* vizsgáira a tanfolyam látogatása nélkül is lehetett jelentkezni, így az ott vizsgázottak sem mindig járták végig a kurzusokat.

⁸ Wilensky 1964: 143.

⁹ Vö. Kapronczay 2007.

¹⁰ Az 1794-es párizsi *École polytechnique* mintájára 1799-ben állították föl Poroszországban a *Bauakademie*-t a műszaki személyzet képzésére. 1815-ben a bécsi, majd később a linzi, grazi (1809-től: *Johanneum*) és klagenfurti egyetemeken is föllállítottak ilyen tanszékeket. Prágában 1803-ban a rendek alapítottak Polytechnikumot, amelyben a párizsi és bécsi mintáktól eltérően „a gazdasági, erdő- és bányász tudományokat” is oktatták. (lásd „Polytechnika”, „Polytechnikum” szócikk.) Az erdészeti szakiskolák ugyanezidőtájt, a bányászati és kohászati iskolák úttörői pedig az 1760–70-es években alakultak ki.

¹¹ Vö. Lósy-Schmidt 1920. Lósy-Schmidt szerint 1785–1800 között összesen 84 hallgató jelentkezett szigorlatra vagy kapott jutalmat különböző tárgyakból, ezek egy része nem tette le a vizsgát. Így még a központi és megyei mérnöki létszám sem lett volna fedezhető a „céhes” képzettségük nélkül. Vö. Fodor 1955.

A német fejedelmi műszaki szolgálatok utánpótlását adó, mélyépítő jellegű intézeteken kívül a különböző iparosmestereket képző ún. „ipariskolák” csak lassan zárkóztak föl a mérnökképzők szintjére, a berlini ipariskola például csak 1879-ben egyesült a „fejedelmi” mérnökképzővel (*Bauakademie, Gewerbeakademie*). A német, svájci és osztrák egyetemek képzési formákról és követelményekről egyeztető konferenciasorozata csak ekkor, 1877–1880 között definiálta és hozta létre az egységes műegyetemeket. Az új műegyetem még Poroszországban is csak 1899-ben, a többi német műegyetem néhány évre rá, a pesti műegyetem pedig 1901-ben kapta meg a jogot a doktori diploma kibocsátására.¹² A mérnökök még ennek ellenére sem értek révbé, a mérnöki hivatás gyakorlását még sokáig nem kötötték szakképzettség igazolásához. A századforduló Magyarországon például nemcsak a műegyetemen képeztek mérnököket, hanem az építészakadémiákon is, és nemcsak építészek tervezhettek, hanem az építőmesterek is – akár ugyanolyan nagyszabású épületeket is. Az állásmonopólium, amit az ügyvédek és az orvosok legkésőbb fél évszázaddal korábban kivívtak maguknak, a mérnököknél még az I. világháború előtt is hiányzott Európában. Magyarországon csak 1923-ban kötötték a magánmérnöki gyakorlatot az ekkor fölállított kamara tagságához, a kamarai tagságot pedig mérnöki oklevélhez.¹³ Még ott sem érvényesült az állásmonopólium, ahol a törvényekben is ki volt kötve a felsőfokú szakképzettség, mint például a magyar állami szolgálatban. A Kvassay által 1879-ben fölállított kultúrmérnöki szolgálatot kommentálva a visszaemlékező Péch Béla szerint Kvassay csak oklevelés mérnököket vett föl, noha „ez akkor újdonság volt. Hiszen a MÁV és a többi vasutak egyáltalán nem követeltek oklevelet mérnökeiktől. A közmunka- és közlekedésügyi minisztériumban is többen mérnökösködtek oklevél nélkül – nem is alacsony állásokban.”¹⁴ A század utolsó harmadáig egész Európában megvolt még a régi minta, a formális képzés mellett mérnökök tömegei kerültek a szakmába egy-egy idősebb úr rajzasztalának sok évig tartó szorgos körbehordozgatása után.¹⁵ A „fejletlen” Angliában például az építészmérnökök vonatkozásában 1931-ig váratott magára a kötelező regisztráció és az ehhez kapcsolódó állásmonopólium.¹⁶

Oroszországban a műszaki képzőintézmények és képzettségi bizonyítványok korai létrehozása elsősorban az állami fejlesztő politika részét képezte, ezen túl viszont a professzionalizációnak a társadalomban elég gyenge alapjai voltak.¹⁷ Ám ha az iparosodott Németországra tekintünk és az ottani, technikailag legfejlettebb ipari üzemeket, mint a Siemens & Halske-t vesszük szemügyre, világos lesz, hogy ott sem az ipar igénye tartotta el a politechnikai iskolákat. A vezető elektrotechnikai cég még a századfordulón is kétszer annyi technikust alkal-

¹² „Technische Hochschulen” szócikk.

¹³ Vö. 1927: XVII. tc., illetve Tóth 1993.

¹⁴ Péch 1940. Az 1883. I. tc. 10. §-a előírta nem csak a kultúrmérnökségnél, de a többi állami műszaki szolgálatnál is „a műegyetemi tanulmányok bevégzését, s arról oklevél” kiállítását, ezek szerint hiába.

¹⁵ Fischer – Lundgreen 1975; Thorstendahl 1985.

¹⁶ Clark 1985.

¹⁷ Späth 1985: 564–566, 570–571.

mazott, mint mérnököt, tudatosan igyekezve helyettesíteni a mérnököket.¹⁸ A *Zivilingenieur* címszó a *Meyers lexikonban* még 1905-ben is azt állapítja meg, hogy e „foglalkozás szabad, nincs államvizsgálóhoz kötve. Ezért gyakran kielégítő ismeretek és képzettség nélküli emberek lépnek föl *Zivilingenieur*-ként és ebből adódik, hogy időnként az egész foglalkozást gyanakvással szemlélik.”¹⁹

A mezőgazdáknál hasonlóan bizonytalan eredménnyel zárult a professzionalizáció menete. Az angol nagybirtok munkajogi viszonyai az egész itt tárgyalt korszakban szabályozatlanok maradtak. A farmok komplexumát jelentő birtokot leggyakrabban jogászok kezelték, mint „agents”, akik tulajdonképpen nem alkalmazottak, inkább megbízottak voltak. A kontinensen a nagybirtok, illetve a nagy erdőbirtok tudott szakképzett embereket foglalkoztatni, a gazdászok professzionalizációja is csak ott kerülhetett napirendre, ahol ezek előfordultak. Közép-Európában például viszonylag nagy jövedelmet, tisztességet és főleg biztos állást jelentett állami, közületi erdésznek lenni. Ez a csoport a fejlődés során besorolódott az állami tisztviselők közé, és szakképzettségét az államhivatalnokok képzettségi előírásai szabályozták. A szorosan vett mezőgazdászok kizárólag a nagybirtokrendszer közép-európai területein játszottak szerepet, a német, cseh, magyar és lengyel területeken. A nagybirtokokkal átszótt területeken már a 19. század első felében fölmerült az igény a szakirányú képzésre és a szakképzettek állásmonopóliumára, de Magyarországon ugyanebből csak 1900-ban, Ausztriában 1914-ben lett törvény.²⁰ A törvények a kötelező szakirányú képzettséget csak az állami, közületi és egyházi birtokokra írták elő, és csak fokozatosan vezették be – ráadásul ezt is folyamatosan kijátszották, képzetlenebb és olcsóbb „botospánokat” alkalmazva az okleveles gazdák helyett.²¹

Föltűnő, hogy az etalonként szolgáló orvosokhoz és ügyvédekhez képest – ha eltekintünk az egyetemi jogi, orvosi, teológiai oktatás középkori kezdeteitől – ezek az úgynevezett félprofi szakmák szakmásodásuk első állomásaihoz viszonylag korán, az etalonnal nagyjából egyidőben elérkeztek. Közép-Európában ügyvédnek, orvosnak, de éppen így gazdásznak is a felvilágosult abszolútizmus kormányzatai adtak először olyan vizsgarendszereket és ennek kapcsán a vizgázottak olyan nyilvántartásait, melyek legalábbis elvben szabályozták, hogy mely tevékenységet milyen tudással kell és lehet folytatni. Nagy Frigyes és Mária Terézia idejéből származnak az ügyvédek és az orvosok, de Morvaországban például a gazdatisztek első átfogó vizsgarendjei is.²² Ezek általában nem kötötték ki, hogy a tudást csak szakképző intézetben lehet megszerezni, de a vizgázottak regisztrációját és az állásokra való monopóliumukat igen, tehát elég erős jogosítványokat adtak. Ugyanezidőtájt alakultak az első bányászati képzőintézetek is

¹⁸ Späth 1985: 579.

¹⁹ „Zivilingenieure” szócikk.

²⁰ Marchet 1896.

²¹ Hamar 1994: 50–51.

²² Vö. Balázs 2004. A morva–sziléziai gazdatiszti vizsgáztatásra és regisztrációra: Vári 2008: 550–552.

– a Habsburg Birodalomban Selmecbányán 1763-ban, Szászországban a Bergakademie Freibergben 1765-ben, a Bergschule Eislebenben 1798-ban –, amelyeknél azonban – az állások állami szakszolgálati jellege miatt – maga a képzőintézet léte nagyobb jelentőséggel bírt, mint a vizsgarendszer és a regisztráció. Az erdészeti iskolák és ipariskolák, amelyekből a 19. század derekára a polytechnikumok kialakultak, szintén a 18–19. század fordulóján keletkeztek. Ám ezek a közép-európai szakképző intézetek a korai kezdetek ellenére szinte sehol nem kaptak az orvosokéhoz hasonló vizsga- és regisztrációs rendszert. Igaz ugyanakkor, hogy mivel nagyrészt a fejedelmi szakigazgatási szolgálatok személyzetét képezték, a szolgálat megfelelő káderpolitikájával enélkül is létrejöhetett állásmonopólium.

A gazdászok és mérnökök történetén, korai kezdetein és sokáig tartó lezáratlanságán végigpillantva mintha nem is a rendeletileg fölállított vizsgarendszerek, sőt, talán nem is a képzőintézetek léte lenne a professzionalizációs folyamat sikerének alapja. Már csak azért sem, hiszen csak az egyes törvények idejét, megkésetttségét regisztrálhatjuk, a társadalmi pozícióról csak sokkal homályosabb ismereteink vannak. A tényleges szakmai fejlettség jobb mutatója lehetne az, hogy körülbelül mikortól lesz egy szakmából „full-time occupation” – de erre a legnehezebb válaszolni. Míg Wilensky optimistán úgy véli, hogy már 1700 körül ilyen teljes állás volt az orvosi foglalkozás, az Angliáról szóló beszámolók szerint azonban az angol orvosok nagyobb része még 1815-ben is jelentős jövedelmet szedhetett gyógyszerek és gyógyeszközök eladásából, így lettek alanyai a patikáriusokat szabályzó törvénynek.²³

A professzionalizációs fejlődési verseny tehát, úgy tűnik, bonyolult és sokféleképpen meghatározott pályákon zajlott, szakmánként és országonként más-más eredménnyel. Ám ettől még továbbra is érdekes a kérdés, hogy az egyes lemaradó csoportok milyen tényezők segítségével próbáltak gyorsítani. A „fél-profik” megkülönböztetésének értelmét talán éppen azok a plusz erőforrások, tényezők adhatják, amiket fel kellett használniuk a szakmásodásuk kivívásához.

Első ránézésre kétféle többletet, szakmaiságukat építeni segítő tényezőt találhatunk. Az egyik tényező a csoportok törekvéseit egységesítő, segítő kiscsoportok és ezek hálózatos működése vagy sajátos identitása. Ilyenek például a családi-dinasztikus hálózatok. Noha az olyan, viszonylag kis létszámú csoportoknál, mint a 19. század elejének mérnökei és gazdászai, a családi és kliensi hálók szerepe ropant szembeszökő, nem ismerek olyan földolgozást, amely komolyan figyelembe venné e tényezőt. Rosszabb esetben egyes dolgozatok arról értekeznek, hogy egy család több generációját jellemző szakmai kiválóságnak mennyiben lehetnek genetikai alapjai.²⁴ Ugyanide tartoznak a családon kívüli hálózatok, a koronként, országonként eltérő módon egyes szakmákban nagy jelentőségre szert tevő etnikai-konfeszionális csoportok is. Mivel ezek a csoportok, legalábbis fejlődésük kezdeti szakaszaiban viszonylag kis létszámúak, az aktivitást koordináló szerve-

²³ Az 1815-ös Apothecaries Act-ra lásd Waddington 1985: 394.

²⁴ Vö. Vámos – Vámosné (szerk.) 2005. Komplexebb elemzés: Kosáry 1997.

zetekben, egyesületekben rendszeresen csak egy pár tucat tekintélyesebb szakember vett részt, az etnikai-konfeszionális személyhálóok jelentősége tehát elég nyilvánvaló. Látványosan megmutatkoznak e hálózatok a Habsburg-monarchia cseh–morva területeiről a magyarországi állomáshelyekre átvándorló szudétánémet erdészek esetében, vagy a 19. század első felében Belgiumba kirajzó angol mérnökök példáján, illetve az orosz mérnökök körében megfigyelhető nagy és zárt lengyel és zsidó kontingensek esetében.²⁵ A hálózatokban kialakult belső kohézióknak segítenie kellett a koordinált nyilvános föllépést és az állásokkal kapcsolatos magánstratégiák megvalósulását is. Mindezt ugyanakkor éppolyan nehéz tanulmányozni, mint a vállalkozói csoportok etnikai-konfeszionális hálóit, így ezt a típusú segítséget a szakmásokban a megfelelő kutatások hiánya miatt nem tudom áttekinteni.

Némileg könnyebb a helyzet a professzionalizálódó csoportokat segítő másik tényezővel. Ezt az a helyzet szolgáltatja, amikor tevékenységük egybecseng, megjeleníthetővé tesz egy olyan korabeli ideológiát, amelyet az akkori uralkodó elit támogatott. Ez az ideológiai föltöltődés meglendíthette a szakmásokat is. A szakértelmiségi csoport például képes lehetett értékes ideológiai legitimációt nyújtani. Ennek nyomai a különböző rituális alkalmakkor, éves közgyűléseken és az ott elhangzó szövegekben lelhetők föl. A gyors ideológiai feltöltődés kulcsa az ideológia és a szakmai szerepek összehangzásában keresendő, nem pedig magában az országos közvélemény fordulataiban, ideológiai attackokban és divatokban. Szakmánként külön tárgyalva kell tehát fölillantani egy-két példát erre a jelenségre.

A PROFESSZIONALIZÁLÓDÓ CSOPORTOK A KORABELI KÖZBESZÉDBEN: SZAKMAI ÉS IDEOLÓGIAI ELEMÉK

Agrárszakemberek

Sem a magyar agrárszakemberek, sem a porosz, osztrák vagy cseh társaik nem szerepeltek ideológiai művek szerzőiként, de okuk és eszközeik is voltak arra, hogy bekapcsolódjanak a kortárs politikai közbeszédbe. Az okot egyfelől a munkáltatójuktól, a nagybirtoktól függő, kiszolgáltatott munkajogi helyzetük adta, de szerepet játszott a szakmások szaktudományos alapjainak gyengesége is: a mezőgazdasághoz mindenki érteni vélt, ezért nehéz volt ebből titkos, csodálatos, helyesen csak a bennfentesek által alkalmazható tudáskorpuszt létrehozni.²⁶ Az agrárelit – különböző korokban – komolyan igyekezett összekapcsolni szakmai törekvéseit társadalmi ideológiákkal. Könnyen megtehették ezt a publicistái például a reformkorban, hiszen ekkor a közvélemény meggyőződése szerint is a konkrét gazdasági kérdések mögött a társadalmi-gazdasági rend alapvető

²⁵ Spáth 1985: 577, 583. A pétervári Technológiai Intézet hallgatóinak harmada volt lengyel, illetve katolikus ukrán.

²⁶ Egy korai szakmai ideológiai kísérletre lásd Horváth 2008.

problémái álltak. A marhatartás gondjai a legelő-elkülönözéshez, az alacsony gabona-termésért a robothoz, a paraszti gazdálkodás alacsony színvonala a jobbágyrendszerhez, az elvben könnyen piacra vihető termékek – dohány, bor, repce stb. – értékesítési nehézségei a kapitalista jog- és hitelrendszer hiányaihoz vezették el a publicistákat.²⁷ Az összefüggés persze nem biztos, hogy valós: a kvantitatív gazdaságtörténet elég minimális hatást tulajdonít az intézményes változásoknak, de a mi szempontunkból most csak a korabeli vélekedés a döntő.

Az ideológiai feltöltődést segítő másik korabeli sajátosság nem a helyzethez, hanem a résztvevőkhöz kapcsolódott. A 19. század első felének agrárszakemberei, miközben alapvető feladataik közé tartozott a mezőgazdaságban szükséges intézményes változások tervezése és levezénylése, arra is törekedtek, hogy a szükséges társadalmi változtatásokat technikai-gazdasági lépésekre redukálják. Ez az eljárás, függetlenül attól, hogy az adott téma, probléma a gazdasági ág vonatkozásában mennyire volt indokolt vagy akár teljesen indokolatlan, bizalmat gerjeszthetett a régi rend reformját szorgalmazó csoportokban. Márpedig egész Közép-Európában ezek a csoportok határozták meg az agrárátalakulást, nem pedig a forradalmárok. Az 1848 előtti magyar, cseh, porosz nagybirtokosok szerették magukat átadni a korlátozott, „szakszerűen végrehajtott” társadalmi változások illúzióinak. Az agrárszakembereknek a korabeli szakmai vitákban kirajzolódó sajátos képessége a nyugodt haladás vezérletére visszahatott saját társadalmi helyzetükre is. A gazdasági haladásról alkotott vélemények cseréjével párhuzamosan az agrárszakemberek, a gazdatisztek helyzetéről is vita folyt – lényegében egy professzionizációs projekt föltételeinek nyilvános tárgyalása zajlott. A folyamat egyik elemének tekinthető például az 1844-es magyar törvényjavaslat egy közpénzből fölállítandó központi gazdatiszti képzőintézetéről, amit az országgyűlés kis híján elfogadott.²⁸ Azt persze nehéz lenne bizonyítani, hogy saját ügyeikben is azért nyertek több-kevesebb meghallgatást a gazdatisztek, mert az ország gazdasági megújításával kapcsolatos vitafolyamban éppen a vázolt szerepet, a nyugodt változások szakképzett irányítóinak szerepét öltötték magukra, de legalábbis a személyek és fórumok szintjén látható egy ilyen összefüggés.

Nemcsak nálunk van átjárás a korabeli gazdasági diskurzusbeli jelenlét és a társadalmi szerep alakulása között. Az angol vívmányok kontinentális átvételében kiemelkedő fontosságot nyert az évelő takarmánynövények vetése, a nyomáskényszer fölszámolása és a legelő-elkülönözés. Ezek apostolai Poroszországban 1807 után a sebesen haladó reformer klikk farvizén haladtak ideáljaik megvalósítása felé, némiképp forradalmi szint is adva az egyébként inkább agrártechnikai-üzleti jellegű javaslataiknak.²⁹ A legelő-elkülönözések a reformera után is napirenden maradtak, a mindig konfliktusos megvalósításukat nemcsak Poroszországban, de a többi államban is *Landeskulturrat*-ok és más hatóságok

²⁷ Erre részletesebben lásd Vári 2009: 86–111.

²⁸ Emlékirat 1843; Erdei 1985.

²⁹ A reformerek által kreált agrárpolitikai feladatok és a szakmai szerepek egymás erősítő hatására: Brakensiek 2005.

felügyelték. Ezek pedig bázist adtak a korábbi agrár-apostolok utódainak, akik ebben a korszakban már szakiskolákban képzett agronómusokból kerültek ki.

Az agrárszakemberek ideológiai harcba szállásának másik példája az állítólag prefasiszta német agrárius mozgalomban, a *Bund der Landwirte*-ben figyelhető meg.³⁰ A *Bund der Landwirte* politikai hatását és társadalmi hátterét némileg elrajzolták mind a korábbi német, mind a magyar történetírásban, túlhangsúlyozva a nagybirtok szerepét. Ennél is nagyobb probléma azonban, hogy kizárólag az agráriusoknak a politikai mozgósításban játszott szerepére koncentrálva nem látják *szakmai* szerepük egybecsengése a neokonzervatív ideológiával, antiliberalis utópiával. A világgpiaccal szembeni korabeli agrárius-konzervatív kritika elsősorban a gabonaválságra reagált, viszont relatív stabilitást keresve a vidéki termelőszférának fölértékelt a szakképzett mezőgazdasági feldolgozóipari tevékenységet, a komplex gazdálkodást – középpontban a szakképzett mezőgazdász alakjával.

Van példa fordított irányú kapcsolatra is, legalábbis a 20. századból. A bio-élelmiszerek (*organic food*) elterjesztéséért 1946 óta küzdő brit *Soil Association* lényegében agrotechnikai és fogyasztói oktatással, élelmiszertermékek minőségvizsgálatával és minőségtanúsítványok kiállításával, az állatbarát állattartás népszerűsítésével foglalkozik, tevékenysége szigorúan szakmai jellegű. Igaz, a *Soil Association* standardjai rendszeresen szigorúbbak a brit állami vagy az EU-előírásoknál – ha az ő normaértékeik országosan érvényesülnének, az *agrobusiness* nagy része tönkre menne. Ez minden hosszabb távra néző szabályozásnál így van, a *Soil Association* ettől még nem lesz radikális. Ha viszont nem a szakmai tevékenységüket, hanem annak önmaguk által adott értelmezését tekintjük, akár a kapitalista mezőgazdaság és a modern agrárszakma elleni támadóéknak is vélhetjük őket.³¹ Ha pedig összevetjük a hétköznapi tevékenységskálát a szövegekkel és a vezetőik életrajzával, markáns ideológiai dimenziót fedezhetünk fel. A világgal szembehelyezkedő antikapitalista neheztelés, a természetes, illetve „szerves” termelési módba vetett rajongó hit és a mozgalmi kollektíva élménye magában is rokonítja őket a zárt egyházi közösségekkel, vezetőiken keresztül pedig korai fázisukban az angol szélsőjobboldalhoz, újabban a *new age* szektához is kapcsolja őket.³² Úgy tűnik, itt előbb volt a *Soil Association* ideológiai irányultsága és ehhez csatolták a szakmaiságukat, de szakmaiság és ideológia egymást erősítő kapcsolódása ilyen hátrameneti fokozatban is működik.

Mérnökök és építések

Az agrárszakembereken kívül a mérnökök is segítségül hívták a koronként változó ideológiai elemeket a professzionális törekvéseikhez. Itt is az a probléma, hogy

³⁰ Vári 2007: 95–99.

³¹ <http://www.soilassociation.org/Aboutus/Ourhistory/Ourachievements/tabid/71/Default.aspx> (Utolsó letöltés: 2010. szeptember 1.)

³² Gill 2008.

a technikai jellegű szövegek mellékmondataiban elbújtatott eszmetöréseket kellene összegyűjteni, amire a mérnökökkel foglalkozó, nagyobbrészt technikatörténeti jellegű irodalom nem tűnik túl fogékonynak.

A mérnökök első nagy csoportja katonai vagy civil földmérő és vízmérnök volt, a civilek a központi kormánysszervek, a megyék vagy az uradalmak alkalmazásában álltak. Ezt azért kell hangsúlyozni, mert a mérnöklétszám legnagyobb részét az uradalmi alkalmazottak adták, akik mellett ráadásul ismeretlen számban napidíjas mérnökök is szolgáltak. A polgári mérnökök ráutalt helyzete hasonló volt a gazdatisztekéhez, szakmaiságukat előtérbe helyezve igyekeztek pozícióikon javítani. Velük szemben a náluk sokkal nagyobb presztízzsel és stabil szolgálati hellyel bíró katonai mérnökök álltak, akikre viszont a professzionalizációs paradigmát csak egészen sajátos módon lehetne alkalmazni.

Vajon mire alapították a civil mérnökök társadalmi tekintélyüket? Olyasmikre, amiket a mezőgazdászoknál láttunk. A vízépítések első hulláma Közép-Európában a felvilágosult abszolútizmus vállalkozásaihoz kötődött, és annak gazdaság- és társadalomszemléletéhez illeszkedett. *In abstracto* a természet legyőzése, az árvizek vad erőinek leigázása lett a program, a termelés és a népesség által használt terek kiterjesztése volt a cél.³³ A vízszabályozások mérnökei is magukévá tették az abszolútizmus populacionista és produkcionista jelszavait, a természet legyőzésének és a hasznot hajtó tevékenység kiterjesztésének céljait. De legnagyobb problémájuk is „mentorukkal”, az abszolút kormányzattal kapcsolatban adódhatott. A kormányzat csak korlátozott erőforrásokkal rendelkezett, különösen a francia háborúk és a rákövetkező államcsődök időszakában, viszont a rendi-liberális ellenzékek mindenhol egyformán gyűlölték a pénzpozcékoló természetlegyőzést. Az ecsedi lóp 1775-ben kezdett lecsapolása II. József alatt előbb erőltetett ütemben ment tovább, majd 1785-ben leállították: a megyei birtokosságot mélyen megrázta a rájuk zúdított terhelés és egy évszázadra diszkreditált minden hasonló vállalkozást.³⁴ Ez se sajátosan magyar történet, a Rajnát is ilyen módon, előre-hátra lépve szabályozták.

Az eltartóképességet, a foglalkoztatás stabilitását tekintve a 19. század első felében a porosz állami műszaki apparátus kivétel lehetett ebben a vonatkozásban. Itt ugyanis a nálunk is ismert vízépítési tevékenység összekapcsolódott más nagy tevékenységi körökkel. Az 1810–1820-as években a műút-hálózat kiépítése és az állami tulajdonú, illetve államilag ellenőrzött és szabályozott bányászat kapcsolódott hozzá, majd kibontakozott az új iparágak, berendezések és vállalatok állami támogatásának rendszere is. Mindez együtt volumenében is igen jelentős volt: az 1830-as és 1840-es években Poroszországban az éves ipari nettóberuházások 11–12%-a állami forrásból eredt.³⁵ A technikailag kompetens, fenntartható és nagyobb társadalmi megrázkódtatások nélküli bányászati és ipari fejlesztésre törekvő műszaki szolgálatok alapot adtak egyfajta techni-

³³ Az abszolútizmus államfelfogása az államra mechanikai szerkezetként tekintett: Kunisch 1986.

³⁴ Nyárády 1908.

³⁵ Boch 2004: 19–22.

cista bürokratikus-paternalizmusra, mely rímelt a mérnöki önképre. Az abszolút kormányzat azonban Európában sehol máshol nem tudott állandóan eltartani nagyobb mérnöki létszámot, a poroszhoz hasonlót biztosan nem.

A mérnökök később is elég látványosan használhattak ideológiai segéderőket. Az I. világháború alatti rendkívüli hadellátási és logisztikai feladatok nyomán Rathenau és Veblen fogalmazott meg a társadalmat szakemberek által megoldandó feladatként felfogó koncepciókat, amelyek a mérnökök és közgazdászok szerepének fölértékeléséhez vezettek. A két háború közötti korszakban Magyarországon Gömbös Gyula „országrendezés” jelszava – bár inkább közigazgatási reformot értettek alatta – a mérnökök szerepét is felértékelte.³⁶ Az európai és hazai politikai közvéleményben igazán nagy port az amerikai technokrácia-mozgalom (*Technocracy Incorporated*, 1933) kavart, de azt ugyanakkor nem tudni, hogy e „technicista” társadalomszervező elképzelések mennyiben mozgatták meg magukat a mérnököket.³⁷

Talán ez a pár utalás is elég ahhoz, hogy a professzionális folyamat ideológiai feltöltődésének lehetőségét illusztráljam. A jelenség azonban több irányba mutat. Túl azon a kérdésem, hogy az ideológiai föltöltődés mennyiben lendíti előre a mérnököket a professzionalizációban, látnunk kell azt is, hogy ezt a fajta segédeszközt nem csak a professzionalizáció érdekében, de az ellen is be lehet vetni. Az angol századvég vezető művészeti írója, a keresztényszocialista, romantikus antimodernista John Ruskin például kollégáival az építészszakmának a vizsgáztatás és regisztráció eszközeivel való lehatárolása ellen lépett föl. Ruskinnak 1891-ben a *Times*-nak elküldött, 70 vezető építész által aláírt olvasói levele, teljes összhangban társadalmi nézeteivel, úgy foglalt állást, hogy a valódi művészi elhivatottság nem lesz mérhető ily módon, és nem is szorul arra, hogy ilyen igazolást állítsanak ki neki.³⁸ A művészek ugyanakkor, Ruskin véleményével szemben, éppen ezidőtájt egész Európában professzionalizálódtak: egyesületeket alapítottak és képzőintézeteket kaptak az államtól. Egy magyar alcsoportjukról készült átfogó tanulmány megerősíteni látszik az ideológiai föltöltődés segítő-serkentő hatását a képzőművészek szakmásodására is.³⁹ A magyar századvégen a millennium körüli megbízások konkrét lehetőségei és a nemzeti optimizmus légköre a képzőművészek professzionalizációjának meghatározó elemei közé tartoztak.

A PROFESSZIONÁLÓDÓ SZAKMÁK ÉS A TÁRSADALMI REAKCIÓK

A fentiekben előbukkant egy-két olyan tényező, amely a „félprofi” rétegeknek pótlólagos erőt biztosíthatott a szakmásodáshoz, mint amilyen például a fent

³⁶ Vö. Kaffka 1932; Kaffka 1933.

³⁷ A harmincas évek elején tucatnyi német publikáció reagált az amerikai technokrata mozgalomra.

³⁸ Clark 1985: 538.

³⁹ Szívós 2009: 164–172.

tárgyalt az ideológiai feltöltődés, elköteleződés volt. Kérdésként merülhet fel ugyanakkor, hogy miért csak a lemaradók alkalmazhatták volna ezeket az eszközöket? Az „ideológiai segédeszközök” a sikeres csoport számára éppúgy elérhetőek voltak. Gondoljunk például az orvosok hasonló, egyébként jól ismert átjáróira a népegészségügy és az antialkoholizmus, valamint az eutanázia témáin keresztül mind a jobb-, mind a baloldali radikális antiliberális mozgalmak felé.

Ha viszont a pótszereket mindenki alkalmazhatta, akkor nem ez lehetett a „félprofil” számára a siker kulcsa. Mind a „félprofi”, mind a „klasszikus” szakmák esetében a nagy sikert, illetve a részleges és megkésett elismerést nemcsak más tényezőkkel, de az eddiektől eltérően, más módon is kell magyaráznunk.

A hagyományos történész a fordulópontokra, eseményekre, a szociológus az intézményekre, modellekre figyel. Ha viszont egy antropológus tekint például a svájci orvosi szakma formálódására, akkor az ő szeme más képet rögzít. Látja például az orvoscsoport fejlődésében az 1789-ben alakított késő-aufklärista tudós társaságot, amelyben egybefonódott a személyes és tanítványi hálózat, a szakmai igények és a politikai szerepvállalás.⁴⁰ Tovább léphet-e a társadalomtörténész, ha az antropológushoz hasonlóan komplex viszonyrendszerekre fókuszál az intézményes fejlődés modelljei helyett? Mielőtt megpróbálkozunk a fókuszváltással, tekintsünk vissza. Nézzük meg még egyszer, kiket is tart a történeti szociológia sikeresen professzionalizálódottnak?

A ma legáltalánosabb koncepció szerint a sikeres professziók az egyetemi vizsgáztatás és az állami regisztráció kombinációjával tudták elérni szolgáltatásaik piacainak monopolizálását. Ezt az elgondolást már Parsons és kollégái elemzései lehetővé tették, de akkor még ebben a formában nem fogalmazták meg. E ma népszerű professzionalizációs koncepció-változat a 1960-as, 1970-es évekbeli, Parsons-szal és generációjával szembeni kritika folytatója. A hatvanas évek kritikus munkái szkeptikusan tekintettek a korábban Parsons és társai által közép-pontba állított, a személytelen, csak az ügyfelek javára tekintő, nem anyagi, hanem ideális szempontok által motivált szolgáló hivatás eszméjére. A kritikusok, például Freidson és Larson a korábbiaknál erősebben koncentráltak a professzionális csoportok monopolizációs törekvéseire, melyeket a képzőrendszerek, a csoportoknak az egyesületek által biztosított belső kohéziója és az állam is segített.⁴¹ Azt hangsúlyozták, hogy a hivatások – különösen az orvosi hivatás – *service ideal*-ját lényegében álcának kell tekinteni. A színpalak mögött valójában a potenciális vevők és a szolgáltatások piacának monopolizálása zajlik úgy, hogy a szakképzettségi oklevelekkel és állami tekintéllyel alátámasztott szaktudás demonstrálásával foglyul ejtik a közönség bizalmát. Ez a *professional project*, aminek eredménye magasabb jövedelem és presztízs a hivatás gyakorlóira számára, valamint több költség és nagyobb kiszolgáltatottság az ügyfeleik részére.

⁴⁰ Braun 1985.

⁴¹ Freidson 1972; Larson 1977.

Bár e kritika kiugratta a professzionalizációs folyamat egoista motívumait, az elődökhöz hasonlóan természetesnek vette, hogy a professzionalizálódó csoportok keresztül tudják vinni akarataikat. De miért is kellene a nagyközönségnek és az államnak mindenkor készséggel belemennie az orvosok, ügyvédek stb. utcájába? Corfield ironikus megjegyzése szerint a Larson-féle elképzelés a „nagy monopóliumot” összeeskábáló professzionálisokról tulajdonképpen a 18. századi, doktorral-pappal-ügyvéddel kapcsolatos népszerű összeesküvés-elméletek tudományos formában történő föltámasztása.⁴²

A valóság bonyolultabb, mint azt a sürgős szükséglet kielégítő, az igaz tudományban képzett és államilag is elismert szakemberekről festett kép láttatja. Állam és szakemberek kölcsönös és egyező érdeke – a professzionális fejlődés állítólag optimális esete – nemcsak előre, de hátra is mozdíthatja a professzionalizációt. A porosz állam például az 1825-ös orvosi rendtartásban az – egyébként sebészi ismeretekkel is ellátott – orvosok mellett első osztályú – tehát egyetemi orvosi tárgyakat is tanult – seborvosok működését is országosan engedélyezte.⁴³ Tette ezt azért, mert a magasabb társadalmi rétegeket kezelő városi orvosoktól nem volt elvárható a vidék teljes ellátása. Így tehát az abszolutisztikus állami politika konzerválta az orvosi szakmák rendies hierarchiáját, ami ugyan szöges ellentétben állt a „professzionális projekt” koncepció szerint az államra háruló szereppel, viszont nem keresztelte a 19. század elején ténylegesen működő orvosok törekvéseit, akik távolról sem ragaszkodtak sem a vidékre költözéshez, sem pedig vevőkörüknek a pénztelen vidéki senkikkel való kibővítéséhez. Az államra konzerválta a rendi viszonyokat, amelyek maguk sem akartak elmúlni.

Nem csak az állam lehetett mozdító erő. Angliában a szakmai egyesületek kezében volt a szakmai piacra való belépés ellenőrzése. Ez sokáig azt jelentette, hogy az egyesületek keretet adtak a szakma szenior művelőinek a szükséges minimumokról folytatott eszmecseréhez. Ugyancsak az egyesületek adtak bizonyítványt, összhangban saját követelményeikkel az adott szakmában segédeiket letöltött aspiránsok számára, sőt némelyikük ezen is túllépve valamilyen vizsgarendszert is működtetett. Az idővel az egyesületeket formálisan is képző- és minősítési feladatokkal ellátó állami megbízások csak stabilizálták és egységesítették a már korábban, rendies keretek között kialakult eljárást, ahogyan például Angliában a *Medical Registration Act* tette 1858-ban: az állami fölhatalmazásból vizsgáztató grémium a korábbi rendies korporációk és egyetemek konzorciuma volt.⁴⁴

Az angol orvosok már 1858 előtt is nagy tekintélyű társulatot jelentettek. Corfield, kritizálva Larson nagyhatású munkáját a professzionalizációról, arra mutatott rá, hogy nem ajánlatos a professzionalizációt pusztán a monopóliumra törekvő, maguknak intézményes kereteket követelő szakemberek és a némileg vonakodó, majd magát megadó kormányzat duettjeként bemutatni. Volt egy

⁴² Corfield 1995: 179.

⁴³ Huerkamp 1985.

⁴⁴ Waddington 1985: 411–412.

harmadik tényező is: a társadalom igénye az adott szolgáltatásra.⁴⁵ Ebbe beleértendők a szolgáltatás keretfeltételei is, vagyis az, hogy olcsón vagy drágán, éjjel vagy csak nappal, tegezve vagy magázva, több vagy kevesebb asztrológiai hókuszpókusszal körítve vették-e igénybe az orvosok vagy általában a szakemberek által kínált szolgáltatásokat. Mindezek a társadalmi közbeszéd állandó témái voltak.

Az angliai társadalmi közbeszédben a „*professions*”, mely ott eredetileg a lelkeszi, az orvosi és az ügyvédi hivatásokat jelentette, már a 19. század közepi sikereket megelőzően is legalább másfél évszázadon át terítéken voltak, különös tekintettel e szakmák presztízse, szolgáltatainak értéke és ellenértéke vonatkozásában. A cenzúra hiánya bőséges forrásanyagot biztosít ennek tanulmányozásához. A puha források mellett a társadalmi makroszerkezet változásainak néhány vonása is jelzi a professzionális szolgáltatások piacának megváltozását. Tudjuk, hogy az angol társadalom a 18. század közepe és a 19. század közepe között erőteljesen városiasodott. Az is ismeretes, hogy az orvosok páciensei a gazdagabb városlakókból kerültek ki, e rétegnek bővülése tehát egyben piacuk bővülését is jelentette. Az orvost ugyanakkor jómódú betegéhez kliensi, függő viszony kötötte. Mint arra Waddington rámutatott, mind az orvosok területi szétszórtsága, mind a személyes függőségi viszony a páciensekkel, mind a megélhetés bizonytalansága a 18. században még jelentős akadálya volt valamiféle egységes szakmai normák kialakulásának.⁴⁶ A gazdagodó és városiasodó Angliában a csekélyebb társadalmi állású fogyasztók belépése a piacra és az orvosok iránti kereslet növekedése kezdte lassan megváltoztatni ezt a helyzetet. Még jelentősebb volt az orvosi képzés intézményeinek átalakulása: a mester melletti inaskodás rendszere a 18. század végétől összekapcsolódott a kialakuló kórházakban való gyakorlással és tanulással. Formálisan megmaradt ugyan az *apprenticeship*: a szerződéses inaskodás, ám ahogy ennek része lett a nagy kórházakban megszerzendő képzés, az addig széttagolt tevékenységet a kórházi gyakorlat egységesítette. Evvel párhuzamosan a kórházakban az orvosok és betegek kapcsolata is megváltozott. A kórházakat egész Európában jótékonyági alapon működtették és szegény, illetve elesett emberek alkották a páciensek tömegét, ahogy ekkortól fogalmazták: a „beteganyagot”.⁴⁷ Angliában billent át először az orvos kliensi függése a betegről a szakembernek a gyógyító tevékenység tárgya iránt megnyilvánuló fölényébe. Mivel mind az urbanizáció, mind a középrétegek gyarapodása, mind pedig a közkórházak kialakulása és terjedése egész Nyugat-Európában lezajlott, így az orvosszerep átalakulása is összeurópai jelenség lett.⁴⁸

Mindezek a változások – nem is beszélve a mentalitásbeli változásokról, a tudomány növekvő tekintélyéről, a mágikus gondolkodás visszaszorulásáról – azonban csak a keretfeltételeit adták az orvosi és más hagyományos szakmák hivatásgyakorlásának. E klasszikus „hivatások” (orvos, lelkész, ügyvéd) angliai

⁴⁵ Corfield 1995: 148. felsorolja a föllállított General Medical Council tagjait.

⁴⁶ Waddington 1985: 406–407.

⁴⁷ Waddington 1985: 409.

⁴⁸ Hudemann-Simon 2000: 122–140.

fejlődését próbálta leírni Corfield a szakmák gyakorolását államilag szabott medrekbe szorító, 19. század végi nagy szabályozások előtti másfél évszázadban, ami nem könnyű vállalkozás, hiszen ebből a korszakból hiányoznak a fókuszpontként szolgáló intézményes fordulópontok. A kutató vizsgálhat viszont pamfleteket, népi vígjátékokat, parlamenti beszédeket, különböző szövegek és gesztusok áradó folyamait, amelyeknek a hivatások 18. században alakuló, majd megerősödő egyesületei, klubjai, testületei, céhei kínáltak fórumot. Maga a diskurzus is nagyrészt éppen arról folyt, hogy hol vannak e testületek kompetenciáinak határai, ki minek mondhatja magát és mit tehet. A 19. század végének intézményei felől nézve néha triviális kérdések ezek, ám az itt zajló szakmai-testületi vetélkedés a szakmai identitás létrehozásának rituális gyakorlatait képezte. E torzskodásokat végső soron a privilégiumlevelek (*charter*) rendelkezései, a bíróságok és a parlament határozatai döntötték el: a szakmai identitások e korai fejlődési szakaszában Angliában is az állam szabta meg a kereteket. De az állam nem személytelen képződmény volt, nem is egy bürokratikus elit, inkább egy színpad.

A professzionalizáció-magyarzatok kritikája után a pozitív megoldást is ebben az irányban érdemes keresni: a differenciált professzionalizációs modelleknél sokkal szórakoztatóbb és életközelibb csoportjátékokat is meg lehet figyelni a történeti-társadalmi közegben. A mérnökké, orvosá, gazdásszá válás csavaros történetei összeköthetők más társadalmi csoportok történeteivel. Ezek mindegyike emancipációs történet, amihez a professzionalizálódó csoportok más-más módon kapcsolódhatnak.

SZAKEMBEREK: ÚRIEMBEREK, PÉNZEMBEREK ÉS MŰVELT POLGÁROK

Szakemberek és úriemberek

Angliában, úgy tűnik, a közvéleményt, a bíróságokat és a parlamentet egyaránt befolyásolta az a közbeszéd, amelyben a szakmák minden kicsinyes abszurditás, visszaélés és kudarc ellenére lépésről lépésre közelebb kerültek az úri tisztesség magas polcához. Az egész közbeszéd-folyamnak lényege a szakmák közelítése volt az úriemberek világához, s ezzel párhuzamosan folyt a másik erőfeszítés: az úriemberség minőségének átírása, átszabása a 18 századi Angliában.⁴⁹ Corfield szerint ekkortájt a klasszikus „*professions*” vonatkozásában egy bizonyos *savoir oblige* lépett a *noblesse oblige* maximája mellé. Ezt egy 1715-ös orvosi kézikönyvből származó idézettel is szemlélteti: „A hivatások, csakúgy, mint a rendek és a művészetek a szegények megsegítésének és szolgálatának terhét viselik.”⁵⁰ Az angol fejlődés fokozatossága és a régi formák makacs továbbélése elfedi a változásokat, leginkább éppen a társadalmi hatalom terén. A hivatások föllívelése

⁴⁹ Corfield 1996.

⁵⁰ Corfield 1995: 202: „Professions and Art, as well as Estates, are charg'd with a Debt of Succour and Service to the Poor.”

nem jelentette ugyan a hagyományos arisztokrata elitek leváltását, de a 19. század közepére igenis a hatalom alternatív forrását és legitimitását képezhették ezek a csoportok. Ez bizony meritokráciát, az érdem uralmát jelentette. Ahogy azt 1843-ban Carlyle követelte: az ország kormányzói szűnjenek meg sarlatánságokkal és varázsigékkel kormányozni, a tehetség arisztokráciája kell, hogy vezessen. „Az írástudókból is válhat egy »Lovagság«, egy tényleges, nem pedig virtuális papi rend.”⁵¹ A meritokratikus elemek jelenthették ugyan a hagyományos úri szerepfőfogás konkurenciáját is, de megjelentek magán a 18. században már átalakulóban lévő úriemberi szerepen belül is, amelynek változását, tágulását az egykorú közbeszéd alapján szintén Corfield elemezte.⁵²

Ha a klasszikus *free professions* ábrázolása a nagy professzionális áttörés elérése előtti korszakban ennyire az osztársadalmi átalakulás részévé tette a professzionalizációs folyamatot, akkor mit várhatunk a gyengébb, vagy megkésettbb professzionalizációs törekvések vonatkozásában? Valami hasonlót. Az angol mérnökök esetében például a *Society of Civil Engineers* (1771) és az *Institute of Civil Engineers* (1818) elsősorban úri társaságok voltak, különösen a fogyasztott vacsorák minőségét tekintve.⁵³ A profán hasonlat elfedi a konzonanciát a *professional* és *gentleman* szerepének alakulása között. Ez a *professions* oldaláról dióhéjban egyrészt a társadalmi megkülönböztetésre, tiszteletadásra jogosító tevékenységek átalakulásaként, körének szélesedéseként adható meg, másrészt a sajátos szakértelemre alapuló, fizetett személyes szolgálatoknak közszolgálatná nemesedését takarja. Erre a nemesség oldalán a szolgálat és a kiválóság fogalmainak hasonló tágulása rímel.

A 18. században a klasszikus angol *professions* tekintélye és elfogadottsága a közbeszéd, a nyilvános kritika, sőt, szatíra tüzeiben alakult, növekedett és amalgamizálódott más szerepekkel, így az úriemberekével együtt. Corfield megközelítésének magva, hogy az intézmények, egyesületek, képzőintézetek és vizsgarendszerek szerepét beágyazza azok környezetébe. A *professions* fejlődését tehát összekapcsolja a többi társadalmi rétegnek a hivatásokkal szembeni attitűdjével és azok változásaival. A módszer alkalmazható más szakmai csoportok vagy országok vonatkozásában is. Fölmerülhet azonban, hogy vajon a Corfield által vázolt fejlődés, a szakemberek és úriemberek egymáshoz csiszolódása nem speciálisan angol fejlemény-e?

Bár nem ismerek a Corfield által végzett elemzéshez hasonló munkát a kontinentális országokra, az angol tájakon általa leírt tényezők közül több is vizsgálható a kontinentális Európában. Így például a fejlődő szabadfoglalkozások és társadalmi környezetük kapcsolatának dialógusa: Corfield brit orvosai ellenséges pamfletek, botrányok, karikatúrák közepette botladoztak – hasonlóra van példa a kontinensen is, legfeljebb a hangtompítót tartják fönt a szentszövetségi Európa hírharsónái és pamfletírói. Ennél még meglepőbb, hogy a szakma és környezete

⁵¹ Corfield 1995: 210: „Men of Letters too may become a 'Chivalry', an actual instead of a virtual Priesthood.”

⁵² Corfield 1995: 210–213, 226, 237.

⁵³ Buchanan 1989: 40–41, 63–65.

közötti dialógus ott is zajlik, ahol nem várnánk, például magán az állami szférán belül. Az angol és a német fejlődés között az egyik jól megragadható különbség az államilag szabályozott képzettségi bizonyítványok sokkal nagyobb szerepe a német területeken. Itt az államnak szó szerint meghatározó szerep jutott, az erről szóló egykorú nézeteket az újabb kutatás gyakran az állami regulációk és az autonómiára törekvő professziók ellentétévé stilizálta. McClelland szerint viszont ez a polarizáció értelmetlen. Helyesebb partneri viszonyt föltételeznünk, ahol nem az államtól való elhatárolódás, hanem az államkormányzatnak az adott szakma szekerébe fogása a cél.⁵⁴ A folyamat pedig nem pontszerű konfliktusokból vagy döntésekből állt össze, hanem alkudozások és befolyásolások végtelen menetéből, amely csak azért látszik kevésbé, mert nem a parlament színpadán, hanem a szakigazgatás büroinak falain belül zajlott.

A kritikai párbeszéd szikráinak fényében az is jobban látható, hogy a *professional project* résztvevői a brit példákhoz hasonlóan a kontinensen is csatlakozhattak a régi elit, az úriemberek kísérleteihez önmaguk társadalmi szerepének újrafogalmazására. A csatlakozás sikere nyilván attól is függött, hogy mikor és milyen presztízsű szakembercsoportról volt szó, és persze attól is, hogy hogyan alakult át az úriemberek társadalmi szerepe.

A magyar agrárszakemberek vonatkozásában az angolhoz hasonló tendenciát látok. Nálunk is elválaszthatatlanul összefonódtak az intézményes pozíciók erősítésének lépései, elsősorban a felsőfokú szakképzés kiépítésének követelése avval a törekvéssel, hogy úriemberként fogadják be az agrárértelmiséget.⁵⁵ Régi nemesi elitnek és föltörekvő professzionális elitnek a társadalmi szerepek szintjén megnyilvánuló egybenyílására hívják fel a figyelmet *ex negativo* a századforduló magyarországi radikális szerzői is, amikor azon háborodnak föl, hogy a „feudális” ügyvédekkel viselkedéskultúrájuk összeköti a középosztály más részeivel: tegeződnek.⁵⁶

Szakemberek és pénzemberek

Úriember nem beszél pénzről, de a szakemberek kénytelenek voltak. A 18–19. században az állandóan nagy szervezetekben foglalkoztatott jogászokon, mérnökön, orvosokon, gazdászokon kívül a legtöbb szakember vagy a szolgáltatás teljesítéséhez kapcsolódóan, tehát honoráriumként, vagy adott időre, esetleg konkrét feladatra szóló szerződésben rögzített, illetve szokásszerű fizetséget kapott. Valószínűleg lehetetlen összesített számokhoz jutni arról, hogy melyik foglalkozás mikor mennyire volt kifizetődő, de az összbenyomás egyértelműen az, hogy hosszabb távon a szakemberek jóléte nőtt.

⁵⁴ McClelland: 1985: 243–245.

⁵⁵ Vári 2009: 112–124, 181–207.

⁵⁶ Szende 1973: 135: „Rá kell mutatnunk a tegeződésnek nagy társadalmi jelentőségére, mely ugyyszólván szabadkőművesi ismertetőjele az uralkodó osztályhoz való tartozásnak...”

Ezen túl is lehet azonban jellemző adatokat kapni a szakemberek és társadalmi környezetük viszonyának alakulásáról, ha itt is elszakadunk a mérhetőség és megszámlálhatóság fétiseitől. Hiszen igencsak jellemző mozzanat, hogy hogyan határozzák meg a honoráriumot, van-e szakmánként kötelező díjszabás, és ha nincs, milyen vélelmek támogatják a szakember, illetve a szolgáltatást igénybevevő keresetét egy jogi konfliktusban, vagy a szakemberek a nyújtott szolgáltatás ki nem fizetésekor milyen eszközökhöz nyúlhatnak. E tényezők vizsgálata képet adhatna erejükről vagy kiszolgáltatottságukról, a korabeli lexikonok azonban hallgatnak e mozzanatokról, és erre irányuló kutatást sem sikerült találni – noha nem lenne lehetetlen.

Az általános honorárium-kérdésen túl van ugyanakkor egy specifikus probléma is, ami legélesebben a mérnökök esetében vetődik föl. A mérnöki szaktudás már régebben is eladható volt a szaktudások piacán földmérői, illetve vízmérnöki formában. Európában léteztek napidíjas és adott terület földmérésére szerződött mérnökök, és számuk többnyire meghaladta a királyi-fejedelmi állásban lévőkét. A porosz műszaki szolgálatban alkalmazott földmérők 1847-es létszámánál (93 fő) például ötször több volt a magánföldmérők száma.⁵⁷ A magánmérnökök esetében durván három pozíció jöhetett szóba: rövid vagy hosszabb időre alkalmazott mérnök, független szakértő vagy vállalkozó. Így az is tárgya lehetne a mérnökök vizsgálatának, hogy mikor melyik pozíció volt a jellemzőbb, és vajon hogyan hatottak e pozíciók a mérnöki professzionalizációra?

Európában a 18–19. század fordulóján az angol szakértő mérnök, a csatornák, utak, hidak csodáinak megalkotója a legnagyobb figyelmet keltő alak. Ez a független *consulting engineer* nevet viselő, elsősorban mélyépítéssel foglalkozó mérnök a tervezésen kívül az engedélyezésben és az építkezés ellenőrzésében is közreműködött, de gyakran befolyt a kivitelezésbe és az anyagbeszerzésbe is, legtöbbször anélkül, hogy saját számlára az egész vállalkozás fővállalkozója lett volna.⁵⁸ A pozíció tehát egyesítette az előnyöket, míg a hátrányokat, vagyis a kockázatot távol tartotta. A *consulting engineer* szakmai tudását busásan kamatoztatva stabil vagyoni helyzetben élő úriemberként köztisztelőnek örvendett. Azonban egy generációval később, a vasútépítés csúcán a mérnök-hősök életrajzait publikáló Samuel Smiles lényegében megalapozatlan szédelgéssel, a divatörület továbbcsigázásával és az ebből való nyereszkedéssel, valamint a konzulensi és vállalkozói szerep tisztességtelen összemosisásával vádolta a vasútmérnököket. Tehát nem magában a vállalkozói, vagy az alkalmazotti minőség diszkvalifikálta az úriember-mérnököket, hanem a szerepek tisztázatlansága vezetett – racionálisan – a tisztességtelenség vádjához Erre föl az *Institution of Civil Engineers* 1857-ben el is küldte Smiles-hoz titkárát, akinek sikerült meggyőznie Smiles-t, hogy

⁵⁷ Bolenz 1988: 313.

⁵⁸ Buchanan 1989: 56. Rennie kezén egy szerephármas alakult ki: *consultant engineer*, *resident engineer*, *engineering contractor* (azaz mérnök-szaktanácsadó, az építetöt képviselő mérnök és vállalkozó mérnök). A nagy csatorna- és útmérnökök, Thomas Telford, John Rennie, William Jessop többé-kevésbé mindegyik szerepben előfordultak.

helyénvaló a bocsánatkérés, és a Stephenson-életrajz további kiadásai már nem kerültek be ezek a passzusok.⁵⁹

Homályos pontja áttekintésünknek, hogy nem tudom megmondani, az angol mérnököknek ez autonóm és elismert figurája mennyiben köszönheti autonómiáját és elismertségét a fentebb bemutatott elmélyülő úriemberségnek és mennyiben sajátos professzionális minőségének. A század végi, visszatekintve mintákat kereső közép-európai mérnökök szemszögéből nézve ez valószínűleg közömbös volt. Az viszont nem véletlen, hogy ez az anyagilag sikeres, műszakilag innovatív, úriemberként is helyt álló *consulting engineer* határozta meg az európai mérnökök önképének egyik alapvonalát, amit talán nem is csak az angolok mérnöki téren elért sikerei magyaráznak. Az anyagi siker ellenére jellemzőnek vélem, hogy ez az Angliában oly emblematikus alak, noha száz helyen is egybefolyt tevékenysége a vállalkozóéval, mégis honorárium- vagy komisszió-bázison dolgozó „konzulens” maradt. Talán a mérnökök érzékelték, hogy a profit vágyának túlságosan őszinte képvisellete útját állhatja a professzionális szolgálat-eszménynek, miként ez például az orvosoknál is fölmerült.⁶⁰ A profitvágy megzabolázása nemcsak a szabadpiacon dolgozóknak volt „erkölcsi” föladat. A földméréssel és mélyépítéssel foglalkozó állami szolgálatokban, így még a porosz apparátusban is fölmerült, hogy a földmérő, csak úgy, mint a hatósági mérnök (*Baubeamter*) roppant hasznos segítséget nyújthat az építési engedélyekkel kapcsolatban is...⁶¹

A mérnökök többsége már a csatorna-korszakban, illetve a mezőgazdaság modernizációja kezdetén is alkalmazott mérnök kellett, hogy legyen,⁶² és nem csak Nyugat-Európában. A vízszabályozás és a csatornaépítés a gazdasági fejlődés legelső lépései voltak, amelyeket a 19. század első felében a közép- és kelet-európai kormányzatok is hatalmas erővel támogattak, ha a magántőke nem vállalta magára a feladatot.⁶³ Másfelől pedig a birtokfelméréseknek is meg kellett előznie a racionális mezőgazdaság egyéb intézeteit, benyomásom szerint a napóleoni korszaktól a 19. század derekáig a magyar nagybirtokokon is nagy lendülettel folytak a kartográfiai felvételek, amelyeket aztán részletesebb földmérői munkák követtek a század derekán. A 19. század második felében a földadó-kataszterek és revízióik kapcsán a földmérők is mind többen lettek, hiszen a víz- és egyéb mélyépítési tevékenység is tovább bővült, a század végén pedig az önállóként alkalmazott mérnökök száma is jelentősen megnőtt, főleg a gépészmérnökök megszaporoásával. Magyarországon 1895–96-ban az 1149 műegyetemi

⁵⁹ Buchanan 1989: 69.

⁶⁰ Corfield 1995: 57–59. az orvosi kapzsisággal kapcsolatos szatírákról, és uo.: 56. – a lelkészekről.

⁶¹ Bolenz 1988: 313. A korrupció gyanúja ott van a korabeli közbeszédben, a szakmai krónikák a témát sem említik.

⁶² Fényes 1847. Ennek alapján 5254 uradalmi tisztí alkalmazottból 151 volt mérnök.

⁶³ Nálunk kevésbé ismeretesek a 19. század első felének közép- és kelet-európai óriás-projektjei: a Lajos-csatorna a Duna és a Majna között, vagy a Tyihinszkaja és Marinszkaja vízrendszerek a Volga és a Balti-tenger között, a műszaki csodának számító Oberländischer Kanal Kelet-Poroszországban, illetve a Visztulát a Nyemannel összekötő Augustow-csatorna a kongresszusi Lengyelországban.

hallgatóból 43% volt általános, illetve mélyépítő mérnök, 40% gépészmérnök és csak 11% volt építész.⁶⁴ Az alkalmazott mérnöki, így az adott kapitalista munkaszervezettől jobban függő csoportok megszorodása nem magyar sajátosság. Ehhez hasonló megoszlást mutattak a német egyetemek is, ott is hasonló a gépészek előretörése. A hazai műegyetemi hallgatók összlétszáma azonban – a népesség nagyságában mutatkozó négyszeres különbséget is beszámítva – csekélynek mondható a németországihoz képest, ahol a magyarnak hét-nyolcszorosa volt a létszám ugyanakkor.⁶⁵

A különböző fejlettségi szintek ellenére az iparban alkalmazott mérnökök ugyanazokkal a problémákkal szembesültek egész Közép-Európában. Az ipari ciklusok bizonytalanra tették alkalmazásukat, szaktudásuk üzemen belüli értékelését nehezítette az alacsonyabban képzett technikusok benyomulása, a tulajdonosok által definiált üzemi hierarchia, a marketing szempontok és a funkcionális vállalati igazgatási osztályok kezdődő érvényesülése. Mindez lefelé nyomta, távolította őket mind a professzionális, mind az úriemberi világtól, gazdáik, a pénzemberek világáról nem is beszélve. A technika rendkívüli fejlődése ugyanakkor mindig újabb és technikailag egyre komplexebb iparágakat indított el (elektrotechnika, vegyipar). A szakma e táguló határvidékein továbbra is realitása volt akár a független, klasszikus mérnök-konzulens szerepnek, akár a gyors meggazdagodásnak. Ez a reális esély tartott életben olyan szerepképeket, amelyeknek alig volt köze a mérnökök nagy részének életéhez.

Talán ebben is szerepet játszott az, hogy a mérnökképző intézetek merítési bázisa idővel, úgy tűnik, tölcészerűen kitágult. Ahogy a különböző magasabb ipariskolák, polytechnikumok fölfelé zárkóztak, főiskolai szintre kerültek, a polgárság egyre magasabb és jobban képzett körei fordultak e képzési formák felé, miközben többé-kevésbé benn maradtak a városi kézműves rétegek fiai is.⁶⁶ Ez szintén erősíthette az alárendelt mérnökök fölemelkedéssel kapcsolatos illúzióit.

Azt mindenesetre le kell szögezni, hogy a tőke tulajdonosainak és képviselőinek és a mérnököknek az útja Közép- és Kelet-Európában nem vezetett a társasági szerepek, illetve a társadalmi fölemelkedési stratégiák olyan egymásba nyílásához, mint ami az angol úriemberek és szakemberek között végbement. Tekintélyének és autoritásának szakmán vagy a munkahelyen belüli erősítését Kelet-Európában még jobban igényelte a mérnök, mint a fejlettebb vidékeken. Oroszországban például az elit tagjává képzett-nevelt mérnök igen gyakran távoli tájakon, másoktól elszigetelve és asszisztensi-technikusi személyzetet teljesen nélkülözve dolgozott, s eközben bele kellett nevelnie a paraszti eredetű munkástömegeket a társadalmi és üzemi fegyelembé.⁶⁷ A technikai feladatok csak ezután, másodsorban jöhettek szóba. Ez a képlet nálunk és Lengyelországban sem ismeretlen.

⁶⁴ „Műegyetem” szócikk.

⁶⁵ Az összes német műegyetemen 1896-ban 8682 hallgató és 887 rendkívüli hallgató volt. „Technische Hochschulen” szócikk.

⁶⁶ Spáth 1985: 572–574; Spáth 1988: 91–93.

⁶⁷ Spáth 1985: 581–582.

Szakemberek és művelt polgárok

Ha máshol nem, a német területeken adódhattak volna olyan társadalmi csoportok, amelyek fejlődéstörténetéhez az itt futólag áttekintett mérnökök, de akár a többi szakmai csoport is, valamelyest hozzákapcsolódhatott. A polgárság és a *Bildungsbürgertum* ilyen lehetett. A *Bildungsbürgertum*, vagyis a művelt polgárság és ezen túl a polgárosodás eszménye a hetvenes–nyolcvanas években a német társadalomtörténet-írás egyik legmarkánsabb jelensége, legszelesebbre feszített vetítővászna volt.⁶⁸ Annak ellenére, hogy a *Bildungsbürger* fogalma az elemzett korszaknál később született, illetve, hogy a történeti forrásokban nehezesen lehet e csoportot egyértelműen elhatárolni, vagy, hogy az evvel foglalkozó történeti kutatás rogyadozik az ideológiai előfeltevésektől, a legendás fogalomnak mégis van valós magva: a műveltség, a *Bildung* ideálja. A külső szemlélő számára meglepő, milyen hévvel dúlt a harc a 19. század második felében is a neohumanisztikus gimnázium és a rivális reáliskola, illetve a polytechnikumok és a tudományegyetemek között. Tévedünk, ha úgy véljük, hogy a görög és latin nyelv helye a középiskolai képzésben a 19. század végén már nem lehetett kardinális kérdés, vagy, hogy a „*zweckfreie Bildung*” célkitűzése, bármi is volt az eredeti humboldti elképzelés érdeme vagy hibája, az iparosodó és városiasodó századvégi Németországban már nem volt egészen aktuális. A latintudás sorsokat döntött el: egy bajor sörfőzde-tulajdonos fia például nem versenyezhetett egy érettségizett fiatalúrral egy leányért.⁶⁹

A neohumanista műveltség-ideál réteggépző, illetve lehatároló elemként funkcionált, bár ennek eltérő értékelései léteznek. Van, aki szerint a humboldti reform a klasszikus műveltséget közvetítő gimnáziummal a porosz reformkorra jellemző, paternalista módon reformáló elit adekvát képzési formáját hozta létre. Ez az elképzelés a *Sonderweg*-tézisek első elemeit amerikai emigrációban megfogalmazó német zsidó történész, Hans Rosenberg elképzeléseit vetíti a szakképzés és művelődés területére.⁷⁰ Az e nézetben a változások őreiként ábrázolt művelt polgárok ugyan igyekeztek haladóak lenni, de mivel a poroszországi nem volt igazi demokratikus fejlődés, így a klasszikus műveltség funkciója itt lényegében kimerült a feudális elitpozíció legitimálásában. A műszaki értelmiség felső rétege ennek megfelelően ehhez, az alkalmazott tudománnyal és a gyakorlattal szemben kifejezetten ellenséges milióhöz asszimilálódott és a műhelyekben fölvirágzó, gyakorlati szempontú üzemi technikai kultúrát, „*shop floor culture*”-t sem fogadhatta el egyenrangúnak az általa képviselt elméleti-természettudományos műveltséggel.⁷¹ Gispen szerint az ily módon üzemi és elméleti emberekre hasadt, s ezért professzionalizációjában is megakadt műszaki értelmiség aztán mi más tehetett volna, támogatta a náciakat.

⁶⁸ Vö. Halmos 1990; Keller 2010: 44–55.

⁶⁹ Thoma 1987: 56.

⁷⁰ Vö. Rosenberg 1966: 287–308.

⁷¹ Gispen 1989. Gispen Rosenberg tanítványa volt.

Bár az értelmezési keret kritikára szorul, a gondolatnak van reális magva: a reál és humán műveltség korabeli konfliktusa valóban létezett és kihathatott a profeszszionalizációra. De vajon a humboldti reform szülötte, az iskolaszervezet eredménye volt-e ez a konfliktus? Továbbá: mik lehetnek a kihatásai? Az iskolatörténet és az értelmiségtörténet újabb szerzői elvetik e kritikus, baloldali-liberális történelem-szemléletben a humboldti reformnak tulajdonított szegregációs hatást.⁷² Egyrészt arra hivatkoznak, hogy már maga a klasszikus műveltség is egységesítő hatású volt a korábbi, rendiesen szegmentált modellhez képest. Másrészt szerintük csak részben áll meg a vád, hogy az új rendszer, amelyben az alacsonyabbakból a magasabb képzési szintekhez csak a megfelelő klasszikus képzettséggel, érettségivel lehetett továbbjutni, osztálytársadalmi szegregációt épített volna ki. Úgy tűnik, kevésbé az intézmények közti zsilipek szűk volta, mint inkább az volt a meghatározó, hogy az egyes társadalmi rétegek mire használták az iskolát, milyen műveltséget akartak megszerezni általa. A mérnökök vonatkozásában megjegyzendő, hogy a 18–19. század fordulóján a fejedelmi szolgálatok igényeire alapított műszaki főiskolák alkalmazott tudományt oktattak, mellőzték a latin–görög oktatást, és viszonylag alacsonyabb előképzettség is elég volt a fölvételhez. Mindez komolyan gyengítette az ott végzetek társadalmi pozícióját.⁷³ A probléma megoldását maguk a műszaki főiskolák tanárai találták meg és ők is harcolták ki: az iskolai tananyagot és a fölvételi követelményeket több lépcsőben, fél évszázadon keresztül fokozatos fölfelé fejlesztették, emelték. A változáshoz az aktivistákon és a minisztériumi engedékenységen kívül arra is szükség volt, hogy a megemelt szintű iskoláknak maradjon elég hallgatója. Az, hogy e feltétel teljesült, arra utal, hogy a műszaki főiskolák, noha a lépcsőzetes presztízsemelkedéssel párhuzamosan a magasabb pozíciójú csoportok gyermekei is egyre nagyobb számban kezdték őket látogatni, megmaradtak az alacsonyabb rétegek mobilitási csatornájának is.⁷⁴

Miközben tehát valóban tagolta a társadalmat a műveltségideál, ugyanakkor bár nem automatikusan, nem könnyen, de mégis biztosította az elválasztott elemek közötti átjárásokat is. A mérnököknek a *Bildungsbürger*, úgy tűnik, nem ellenséget vagy alternatívát, hanem követnivaló mozgó célpontot jelenthettek. Míg Angliában az úriember pozíciója lett a különböző csoportok nagy integrátora, addig Németországban a művelt ember került ilyen szerepbe. Természetesen további kapcsolódások is elképzelhetők, más kristályosodó-szilárduló csoportok irányába.

* * *

Vizsgálódásainkat úgy tudjuk összefoglalni, hogy bár értelme lehet az eltérő, professzionalizálódni vágyó csoportok helyzetére, fejlettségére vonatkoztatva megkülönböztetéseket tenni, de nem célravezető egyfajta fejlődéstipológiát alkalmazni. Nemcsak azért, mert az itt is elemzett félprofilok esetében nem igazolódott

⁷² Lundgreen 1980: 56–86, 100, 118; McClellan 1980: 111–122.

⁷³ Clark 1985: 535.

⁷⁴ Späth 1985: 573–574.

az egész, fél- és harmadprofik közötti különbségtétel, vagyis hogy a később vagy csekélyebb sikerrel professzionalizálódó csoportok jellemzően más eszközökhöz nyúlnának, más serkentő tényezőket vennének igénybe, mint a legelőször professzionalizálódó „klasszikusok”. A járható út a nagycsoportok történeti alakulásának követésében is egyfajta eklektikus neohistorizmus lehetne. Az itt végigtekintett komplex nagycsoportok – szemben a történeti szociológia elvárásaival – roppant sokféleképpen kapcsolódhattak egymáshoz és társadalmi-gazdasági környezetükhöz. Talán éppen a lassan évszázados szociológiai fogalomalkotás, adatgyűjtés és diskurzus eredményeként is, nekem úgy tűnik, itt az ideje a komplex társadalmi folyamatok következetes visszakötésének saját történeti kontextusukba – pillanatra sem felejtve, hogy nagyjából azonos korokban különböző pályákon, de mégis hasonló logikájú játékokat játszottak a társadalmi érvényesülésre összeálló egyes csapatok.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balázs Péter 2004: *Generale Normativum in Re Sanitatis 1770*. Mati – Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Piliscsaba – Budapest.
- Boch, Rudolph 2004: *Staat und Wirtschaft im 19. Jahrhundert*. R. Oldenbourg Verlag, München.
- Bolenz, Eckhard 1988: Vom Baubeamten zum freiberuflichen Vermessungsingenieur. Zur Geschichte der Vermessungsingenieure im 19. und frühen 20. Jahrhundert. *FORUM. Zeitschrift des Bundes der Öffentlich bestellten Vermessungsingenieure (Berlin)* 2. 309–320.
- Brakensiek, Stefan 2005: Das Feld der Agrarreformen um 1800. In: Engstrom, Eric J. – Hess, Volker – Thomas, Ulrike (Hrsg.): *Figurationen des Experten. Ambivalenzen der wissenschaftlichen Expertise im ausgehenden 18. und frühen 19. Jahrhundert*. Peter Lang, Bern – Berlin, 101–122.
- Braun, Rudolf 1985: Zur Professionalisierung des Ärztstandes in der Schweiz. In: Conze, Wolfgang – Kocka, Jürgen (Hrsg.): *Bildungssystem und Professionalisierung in internationalen Vergleichen*. Klett-Cotta, Stuttgart, 332–357.
- Buchanan, Robert Angus 1989: *The Engineers. A History of the Engineering Profession in Britain, 1750–1914*. Jessica Kingsley Publishers, London.
- Clark, Vincent Alan 1985: Entstehung und Professionalisierung der Architektenberufe in England und Deutschland im 19. und 20. Jahrhundert. In: Conze, Wolfgang – Kocka, Jürgen (Hrsg.): *Bildungssystem und Professionalisierung in internationalen Vergleichen*. Klett-Cotta, Stuttgart, 529–542.
- Corfield, Penelope J. 1995: *Power and the professions in Britain 1700–1850*. Routledge, London – New York.
- Corfield, Penelope J. 1996: ‘The Rivals: Landed and Other Gentlemen’. In: Harte, N. B. – Quinault, R. E. (eds.): *Land and Society in Britain 1700–1914*. Manchester U. P., Manchester.

- Emlékirat 1843: *Emlékirat Magyarország törvényhozóihoz a honi mezőgazdaság ügyében a Magyar Gazdasági Egyesület által*. Pest.
- Erdei Aranka 1985: Egy reformkori gazdasági tervezet és sorsa. *Agrártörténeti Szemle* (27.) 3–4. 654–676.
- Etzioni, Amitai (ed.) 1969: *The Semi-Professions and their Organization: Teachers, Nurses, Social Workers*. Free Press, New York.
- Fényes Elek 1847: *Magyar gazdatiszti névtár 1848. szökő évre*. Pest.
- Fischer, Wolfram – Lundgreen, Peter 1975: The Recruitment and Training of Administrative and Technical Personnel. In: Tilly, Richard (ed.): *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton U.P., Princeton, 456–651.
- Fodor Ferenc 1955: *Az Institutum Geometricum: az egyetem bölcsészeti karán 1782-től 1850-ig fennállott mérnöki intézet*. BME Központi Könyvtár, Budapest.
- Freidson, Eliot 1972: *The Profession of Medicine*. Dodd – Mead and Co., New York.
- Gill, Erin 2008: The British Organic Movement and 'New Age' Religion. *Paper Given at Common Ground, Converging Gazes – Integrating the Social and Environmental in History*. 11. 09. 2008 – 13. 09. 2008. École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris. (Kézirat. A szerző engedélyével.)
- Gispén, Kees 1989: *New Profession, Old Order. Engineers and German Society, 1815–1914*. Cambridge U.P., Cambridge.
- Halmos Károly 1990: Jürgen Kocka (Hg.): Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich. München, 1988. *BUKSZ* (2.) 4. 291–294.
- Hamar Anna 1994: *Professzionálódás és az okleveles gazdászok*. Kandidátusi értekezés, MS, Gödöllő.
- Horváth Gergely Krisztián 2008: „Lépcsőnkénti csendes haladás”. Wittmann Antal eszmévilága. In: Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter (szerk.): *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Korall Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 204–227.
- Hudemann-Simon, Calixte 2000: *Die Eroberung der Gesundheit 1750–1900*. Fischer, Frankfurt am Main.
- Huerkamp, Claudia 1985: Die preußisch–deutsche Ärzteschaft als Teil des Bildungsbürgertums: Wandel in Lage und Selbstverständnis vom ausgehenden 18. Jahrhundert bis zum Kaiserreich. In: Conze, Wolfgang – Kocka, Jürgen (Hrsg.): *Bildungssystem und Professionalisierung in internationalen Vergleichen*. Klett-Cotta, Stuttgart, 358–387.
- Kaffka Péter 1932: Országrendezés. *Magyar Szemle* (6.) 2. 164–172.
- Kaffka Péter 1933: *Az országrendezés mérnöki megvilágításban. A Nemzeti Munkaterv alapján*. Magyar Mérnök és Építész Egylet, Budapest.
- Kapronczay Katalin 2007: *Orvosi művelődés és egészségügyi kultúra a XVIII. századi Magyarországon*. Semmelweis Egyetem Levéltár, Budapest.
- Keller Márkus 2010: *A tanárok helye. A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar–porosz összehasonlításban*. L'Harmattan, Budapest.
- Kosáry Domokos 1997: Péch Antal élete és munkássága. In: Zsámboki László (szerk.): *Péch Antal (1822–1895) és kora. Bányászat és kohászat a 19. század második felében*. Miskolci Egyetem Központi Könyvtár és Levéltár, Miskolc – Rudabánya, 7–54.
- Kunisch, Johannes 1986: *Absolutismus*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

- Larson, Salfatti Magali 1977: *The Rise of Professionalism. A Sociological Analysis*. University of California Press, Berkeley – London.
- Lósy-Schmidt Ede 1920: Művelődéstörténeti vázlatok a magyar technika sok évszázados múltjából II. *Technikus* (1.) 4. 106–113.
- Lundgreen, Peter 1980: *Sozialgeschichte der deutschen Schule im Überblick*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Marchet, Gustav 1896: *Über die rechtliche Stellung der Privaten Güterbeamten und die Altersversorgung der Privatangestellten*. 2. Aufl., Hitschmann, Wien.
- McClelland, Charles E. 1980: *State, Society and University in Germany 1700–1914*. Cambridge U. P., Cambridge.
- McClelland, Charles E. 1985: Zur Professionalisierung der akademischen Berufe in Deutschland. In: Conze, Wolfgang – Kocka, Jürgen (Hrsg.): *Bildungssystem und Professionalisierung in internationalen Vergleichen*. Klett-Cotta, Stuttgart, 233–247.
- McClelland, Charles E. 1991: *The German Experience of Professionalization: Modern Learned Professions and Their Organizations from the Early Nineteenth Century to the Hitler Era*. Cambridge U. P., Cambridge.
- „Műegyetem” szócikk. In: *A Pallas Nagy Lexikona. XII*. Pallas Rt., Budapest, 1896.
- Nyarády László 1908: Vízszabályozás és ármentesítés. In: Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai*. (Magyarország monográfiája.) Szatmár vármegye. Országos Monográfiai Társaság, Budapest.
- Parsons, Talcott 1968: Professions. In: Sills, David L. – Merton, Robert K. (ed.): *International Encyclopaedia of the Social Sciences. XII*. Macmillan/Free Press, New York, 536–547.
- Péchy Béla 1940: A régi kultúrmérnökségről. In: Lászlóffy Waldemár – Trummer Árpád (szerk.): *A kultúrmérnöki intézmény hat évtizede (1879–1939)*. M. kir. Földművelésügyi Min., Budapest.
- „Polytechnika” szócikk. In: *Közhasznú Esméretetek Tára. IX*. Heckenast Gusztáv, Pest, 1844. 396–399.
- „Polytechnikum” szócikk. In: *Meyers Großes Konversations-Lexikon. 16*. 6. Aufl. (1905–1909). Bibliographisches Institut, Leipzig – Wien, 1908. 131.
- Rosenberg, Hans 1966 [1958]: Die Pseudodemokratisierung der Rittergutsbesitzerklasse. In: Wehler, Hans-Ulrich (Hrsg.): *Moderne deutsche Sozialgeschichte*. Kiepenheuer & Witsch, Köln – Berlin, 287–308.
- Rüschemayer, Dietrich 1980: Professionalisierung. Theoretische Probleme für die vergleichende Geschichtsforschung. *Geschichte und Gesellschaft* (6.) 3. 311–325.
- Siegrist, Hannes 1988: Bürgerliche Berufe. Die Professionen und das Bürgertum. In: Uő. (Hrsg.): *Bürgerliche Berufe. Zur Sozialgeschichte der freien und akademischen Berufe im internationalen Vergleich*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 11–50.
- Späth, Manfred 1985: Die Professionalisierung von Ingenieuren in Deutschland und Russland 1800–1914. In: Conze, Wolfgang – Kocka, Jürgen (Hrsg.): *Bildungssystem und Professionalisierung im internationalen Vergleichen*. Klett-Cotta, Stuttgart, 561–588.
- Späth, Manfred 1988: Der Ingenieur als Bürger. Frankreich, Deutschland und Russland im Vergleich. In: Siegrist, Hannes (Hrsg.): *Bürgerliche Berufe. Zur Sozialgeschichte*

- der freien und akademischen Berufe im internationalen Vergleich.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 84–105.
- Szende Pál 1973: A magyar ügyvédség válsága. In: Huszár Tibor (szerk.): *A magyar értelmiség történetéhez I. Dokumentumok.* Művelődési Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya, Budapest, 121–167. (Eredetileg: *Husadik Század* 1912. (13.) 25. 29–43, 194–206, 547–551.)
- Szívós Erika 2009: *A magyar képzőművészet társadalomtörténete.* Új Mandátum, Budapest.
- „Technische Hochschulen” szócikk. In: *Meyers Großes Konversations-Lexikon.* 19. 6. Aufl. (1905–1909). Bibliographisches Institut, Leipzig – Wien, 1909. 365–366.
- Thoma, Ludwig 1987 [1905]: *Lausbubengeschichten.* 3. Aufl. Aufbau Verlag, Berlin – Weimar.
- Thorstendahl, Rolf 1985: Engineers in Sweden and Britain 1820–1914. Professionalization and Bureaucratization in a Comparative Perspective. In: Conze, Wolfgang – Kocka, Jürgen (Hrsg.): *Bildungssystem und Professionalisierung im internationalen Vergleichen.* Klett-Cotta, Stuttgart, 543–560.
- Tóth Ernő 1993: *Fejezetek a Mérnöki Kamara történetéből.* Mérnöki Kamara, Budapest.
- Vámos Éva – Vámosné Vigyázó Lilly (szerk.) 2005: *Mérnök, természettudós és orvos dinasztikiák, melyek befolyásolták Magyarország szellemi életét. Prof. Dr. Beck Mihály tiszteletére.* Országos Műszaki Múzeum – Áron Kiadó, Budapest.
- Vári András 2007: Német és magyar agráriusok 1849–1909. *Korall* (8.) 28–29. 88–108.
- Vári András 2008: A gazdák birodalma és a birodalom gazdái. Az agrárértelmiség 19. századi fejlődésének kérdése magyar és közép-európai keretben. In: Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter (szerk.) *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára.* Korall Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 545–560.
- Vári András 2009: *Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821–1898.* Argumentum, Budapest.
- Waddington, Ivan 1985: Medicine, the Market and Professional Autonomy. In: Conze, Wolfgang – Kocka, Jürgen (Hrsg.): *Bildungssystem und Professionalisierung im internationalen Vergleichen.* Klett-Cotta, Stuttgart, 388–416.
- Wilensky, Harold 1964: The Professionalization of Everyone? *American Journal of Sociology* (70.) 2. 137–158.
- „Zivilingenieure” szócikk. In: *Meyers Großes Konversations-Lexikon.* 20. 6. Aufl. (1905–1909). Bibliographisches Institut, Leipzig – Wien, 1909. 967.